

AMIR TEMUR VA MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIY QARASHLARIDAGI ADOLAT VA DAVLAT BOSHQARUVI SOHASIDAGI UYG'UNLIK

Adilov Zafar Yunusovich, Ma'mun universiteti "Umumkasbiy fanlar" kafedrası mudiri dotsent, f.f.d., (PhD)

HARMONY IN THE FIELD OF JUSTICE AND STATE ADMINISTRATION IN THE VIEWS OF AMIR TEMUR AND MAHMUD AZ-ZAMAKHSHARI

Adilov Zafar Yunusovich, Head of the Department of General professional subjects, Mamun University, Associate Professor, Ph.D., (PhD)

ГАРМОНИЯ В ОБЛАСТИ ПРАВОСУДИЯ И ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ ВО ВЗГЛЯДАХ АМИРА ТЕМУРА И МАХМУДА АЗ-ЗАМАХШАРИ

Адилов Зафар Юнусович, заведующий кафедрой "Общие профессиональные предметы" университета Маъмуна, доцент, кандидат философских наук, (PhD)

<https://orcid.org/0009-0003-1363-2904>

e-mail:

Zafaradilov68@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Mahmud az-Zamaxshariy va Amir Temurning davlat va jamiyat boshqaruvidagi adolat konsepsiyasi, uning inson va jamiyat munosabatlarida tutgan o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, mutafakkir va sarkarda g'oyalarining Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasidagi islohotlarga qanday ma'naviy va ilmiy asos bo'la olishi xususida tahliliy yondashuv namoyon etiladi.

Kalit so'zlar: inson, adolat, tenglik, haqiqat, to'g'rilik, ilm, bilim, tinchlik va farovonlik, siyosat, boshqaruv.

Annotation: This article analyzes the concept of justice in the governance of the state and society of Mahmud az-Zamakhshari and Amir Temur, its role in human and social relations. It also presents an analytical approach to how the ideas of the thinker and commander can serve as a spiritual and scientific basis for reforms in the development strategy of New Uzbekistan.

Key words: human, justice, equality, truth, correctness, science, knowledge, peace and prosperity, politics, governance.

Аннотация: В статье анализируется концепция справедливости в государственном и общественном управлении Махмуда аз-Замахшари и Амира Темура, её роль в человеческих и общественных отношениях. Также представлен аналитический подход к тому, как идеи мыслителя и полководца могут служить духовной и научной основой реформ в стратегии развития Нового Узбекистана.

Ключевые слова: человек, справедливость, равенство, истина, корректность, наука, знание, мир и процветание, политика, управление.

KIRISH. Mahmud az-Zamaxshariy va Amir Temurning davlat va jamiyat boshqaruvidagi adolat konsepsiyasi, uning inson va jamiyat munosabatlarida tutgan o'rnini haqida gap ketganda dastavval, Az-Zamaxshariy davlatning tashqi va ichki xavfsizligini ta'minlash maqsadida hokimiyat subyektlarining barcha narsadan xabardor va ogoh bo'lishlari lozimligini ta'kidlab: "Raiyatning sirlarini tekshirishga podshohning haqqi bor, go'yoki enaga chaqalog'ini uyqusida ham tekshirib turganidek"¹, - deb yozadi.

Az-Zamaxshariy nazdida qattiqqo'llik bilan olib borilayotgan siyosatning negizini adolat, to'g'rilik, tamoyillari tashkil qilishi kerak: "Haqiqat va adolat bilan to'g'ri siyosat yurgizmagan har bir rahbar va boshliq qattiq azob-uqubat va balog'a giriftor bo'lur"². Sohibqiron Temur ham adolatli siyosat yuritish tarafdori: "Sulton har narsada adolatpesha bo'lsin"³. Agar shunday qilinmasa, bu jamiyat inqirozga yuz tutadi: "Biror mamlakat (hokimiyat) ishlarining orqaga ketishiga sabab – vabo ko'p bo'lib, tuzuklari-yu tartibotlarining susayishidir"⁴. Aynan ana shu fikrlar ikki asr o'tgandan so'ng sohibqiron Amir Temurning "Temur tuzuklari" kitobida o'z aksini topishi sharq mutafakkirlarining davlat boshqaruvida aynan bir xil pozitsiyada turganliklaridan darak beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Maqolada Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevning "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz" nomli asari, nutq va ma'ruzalaridan hamda I.A.Karimovning "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" asari, Mahmud az-Zamaxshariyning "Rabi ul-abror va nusususl axbor" ("Yaxshilar bahori va xabarlar matnlari"). J.3. Bag'dod: 1975., "Nozik iboralar". – T.: Kamalak, 1992., Amir Temur. Temur tuzuklari. – T.: G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashr., 1996., Ziyodulla Muqimov. Amir Temur tuzuklari (tarixiy-huquqiy tadqiqot). Ikkinchi to'ldirilgan nashri. – Samarqand: SamDU, 2008. va

I.Mo'minov. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rnini va roli. - T.: FAN, 1993. Kitob va darsligidan hamda internet saytlardan foydalanilgan. Foydalanilgan materiallar maqolaning ilmiyligini oshirish uchun xizmat qiladi.

Maqolada tarixiylik, mantiqiylik va vorisiylik va sinergetik ilmiy bilish usullaridan foydalanilgan.

MUHOKAMA. Mahmud az-Zamaxshariy siyosiy adolat nazariyasi jamiyatni mo'tadil yashashi va taraqqiy etishi uchun amaliy kuchga ega ekanligini quyidagicha ifodalaydi: "Adolat cho'qqidagi qo'rg'ondir. Uni sel oqizolmas, sel buzolmas"⁵. O'z fikrini qo'llab-quvvatlash maqsadida Aristotelning ham bu boradagi fikrini keltirib o'tadi: "Adolat go'zallikdir va u barcha go'zalliklarning sababchisidir, shuning uchun ham go'zallik har bir mo'tadillikda mavjuddir. Javr xunuklikdir va u barcha xunukliklarning sababchisidir, shuning uchun ham xunuklik har bir mo'tadillikdan tashqarida mavjuddir"⁶.

Jumladan, Temur o'z tuzuklarida mazkur fikrga muvofiq tarzda yozadi: "Yana tajribamda ko'rib bildimki, davlat agar to'ra tuzukka bog'lanmas ekan, unday saltanatning shukuhi, qudrati va tartibi yo'qoladi. Bunday saltanat yalang'och odamga o'xshaydirm, uni ko'rgan har kimsa (undan) nigohini olib qochadi. Yoxud har xil qalang'i-qasang'i odamlar tap tortmay kirib chiqadigan tomsiz, eshigi-to'sig'i yo'q uyga o'xshaydi"⁷.

U hokimiyat subyektlarida adolat tamoyiliga rag'bat uyg'otishni istaydi. Mashhur tarixiy shaxslarning bu borada bildirgan fikrlariga murojaat qiladi. Jumladan, sosoniylar hukmdori Ardasherining "Agar shoh adolatga rag'bat qilsa, xalq unga itoat qilishlikka rag'bat qiladi"⁸ – degan fikrini dalil qilib keltiradi. Az-Zamaxshariy adolat tamoyiliga shu qadar katta e'tibor qaratadiki, uni davlatning yashash qonuniyatlaridan biri deb tushuntiradi va "Sulton adolatli bo'lgan yerdagina

¹ Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. "Рабиъ ул-аброр ва нусусул ахбор" ("Яхшилар баҳори ва хабарлар матнлари"). Ж.3.Бағдод: 1975. – Б. 219.

² Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар. – Т.: Камалак, 1992. – Б. 77.

³ Темур тузуклари. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1996. – Б. 86.

⁴ Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар. – Т.: Камалак, 1992. – Б. 51.

⁵ Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. "Рабиъ ул-аброр ва нусусул ахбор" ("Яхшилар баҳори ва хабарлар матнлари").Бағдод:.. Ж. 3. – Б. 74.

⁶ Ўша асар. Ж. 3. – Б. 76.

⁷ Темур тузуклари. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1996. – Б. 72.

⁸ Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. "Рабиъ ул-аброр ва нусусул ахбор" ("Яхшилар баҳори ва хабарлар матнлари"). Ж. 3. Бағдод: 1975. – Б. 74.

hayot bo'ladir"⁹, - deb yozadi. Suqrotning "Inson xursandchiligining manbai mo'tadil qalb bo'lsa, olam xursandchiligining manbai adolatli shohdir. Inson xafagarchiligining manbai o'zgaruvchan mijoz bo'lsa, olam xafagarchiligining manbai adolatsiz shohdir"¹⁰, - degan fikrini keltirishi az-Zamaxshariyning adolat tamoyili tomonida ekanligini ko'rsatadi.

Az-Zamaxshariy davlat va jamiyatning inqiroziga sabab bo'luvchi ildizlarni izlashga harakat qiladi. Deyarli barcha zamonlarda insoniyatni tashvishga solib kelgan muammo – poraxo'rlik borasida ham to'xtalib o'tishni lozim topadi.

Jamiyatni ichdan yemiradigan, uni halokat yoqasiga yetaklaydigan va jamiyatda turli nizo-yu noroziliklarni keltirib chiqaradigan narsa az-Zamaxshariy fikricha – bu pora. Pora ildiz otgan har qanday jamiyat buzuvchi jamiyatdir. Turli nohaqliklarni keng avj oldiradigan, zulmga keng yo'l ochuvchi ham poradir. Az-Zamaxshariy bu haqda shunday yozadi: "Pora faqat nohaqligini zolimlarga yordam berguchidir"¹¹. U yana o'z qarashlarida davom etib, fikrini din bilan bog'lab, payg'ambar hadisi bilan ham mustahkamlashga harakat qiladi: "Islom dinida ikki "shin"¹² harflari katta ayblardandir, biri – hokimlarga rishvat (pora berish ham, olish ham), ikkinchisi ayblilarga shafolat qilish. Gap shuki, payg'ambar alayhissalomdan: "La'ana-l-lohu-r-roshiy va-l-murtashiy", ya'ni rishvat (pora) oluvchiga ham, beruvchiga ham Oллоh la'nat aytadi", degan hadisi sharif sodir bo'lgandir"¹³.

Shunday yomon ishlar ko'paygan mamlakatda fisq-u fujur ko'payadi. Az-Zamaxshariy fikricha: "Fisq-u fasod qiluvchilar va fojirlar ko'paysa, Oллоh taolo vabo yuboradi"¹⁴. Amir Temur ham xuddi shu kabi qarashga ega. U yozadi: "Biron mamlakatda jabr-zulm va fisq-u fasod kuchayib ketar ekan, asl podshohlar adolat o'rnatishib, fisq-u fasodni, zulmni yo'qotish

niyatida ana shunday mamlakatga hujum boshlashi lozim"¹⁵.

NATIJALAR. Amir Temur qarashlariga ko'ra saltanatni boshqarishda 12 tamoyilga asoslanish kerakligini uqtirgan. Ular mamlakat yaxlitligi va mustahkamligining asosini tashkil qiladi. Ular quyidagilar¹⁶:

Birinchidan, dastavval u qonun va tartib-qoidalarga qat'iy amal qilgan, Yaratganning oliyligini tan olgan, shariat rivojini milliy va jahon miqyosida targ'ib qilib, Rasulullohning e'tiqodiga sodiqligini tasdiqlagani uchun o'zini mutlaq suveren deb bilmaydi;

Ikkinchisidan, u o'n ikki xil sinf va urug'larning hamkorligi orqali xalqni boshqaradi, deb ta'kidlaydi.

Uchinchidan, uning maqsadi biror xalqni zabt etish yoki g'alaba qozonish bo'lishidan qat'i nazar, u maslahat, maslahat, tashabbus, tirishqoqlik va ehtiyotkorlikni birinchi o'ringa qo'yadi va boshqaruvda murosa, mo'tadillik, xayrixohlik va sabr-toqatni afzal ko'radi. Uning fikricha, monarx, garchi keng bilimga yega bo'lsa ham, o'zini jaholatga o'xshatishi kerak. Davlatning juda ko'p nozik tomonlari tufayli ular tuzog'iga tushib qolishdan qochish kerak. Bu millat va uning aholisini mustamlakachi kuchlar tomonidan bo'ysundirilmasligi va kamsitilmasligi, ularning qadr-qimmatini, obro'-e'tibori va sha'niga putur yetkazmasligi kerakligini ta'kidlaydi. Agar davlat rahbarlari davlat boshqaruvida qonun ustuvorligini o'rnatolmasalar, bunday davlat fuqarolari oxir-oqibatda katta qiyinchiliklarni boshdan kechiradi. Binobarin, Amir Temur har bir amir, bek va askarga o'z maqomiga yarasha hurmat-ehtirom ko'rsatgan va muhim sharti shundaki, ular o'z lavozimlaridan tashqari hokimiyatni talab qilishdan tiyilishgan. "Cho'pon ko'paysa, qo'y keraksiz nobud bo'ladi", deyishadi. Muhtaram Temurbek vaziyatning mana shu jihatini anglab, tuzum o'rnatdi, davlatchilikning nozik mavzu yekaniidan o'zini ham, o'zgalarni ham

⁹ Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. "Рабиъ ул-аброр ва нусусул ахбор" ("Яхшилар баҳори ва хабарлар матнлари"). Ж. 3. Бағдод: – Б. 74.

¹⁰ Ўша асар. Ж. 3. – Б. 77.

¹¹ Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар. – Т.: Камалак, 1992. – Б. 53.

¹² "Шин"-ш ҳарфи. Роший(пора берувчи) Мурташи (пора олувчи) сўзларидаги "ш" ҳарфига ишора.

¹³ Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар. – Т.: Камалак, 1992. – Б. 60-61.

¹⁴ Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар. – Т.: Камалак, 1992. – Б. 50.

¹⁵ Темур тузуклари Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1996. – Б. 115.

¹⁶ Қиссаи Темур ("Малфизоти Темурий"). – Тошкент, 2000, – Б. 245.

ogohlantirdi, boshqaruvning har bir bo'lagiga e'tibor qaratish zarurligini ta'kidladi.

To'rtinchidan, bunday imperiyaning qonun-qoidalariga rioya qilish, mansabga shaxslarni tanlashda, u o'z vakolatlarini suiiste'mol qilmasligi va boshqalarga hasad qilmasligi;

Beshinchidan, Amir Temur har bir hissiy xohish-istakni ro'yobga chiqarishga, uni boylik bilan bezashga harakat qilgan; biroq, inson o'z huquq va majburiyatlarini anglaganida, ular buni mavjudlik uchun zarur deb hisoblaydilar. Aksincha, odam o'z xohishiga ko'ra ish bilan shug'ullanmasa va yashasa, ularning motivatsiyasi, jasorati va ishtiyoqini oshirish qiyin bo'ladi. G'alabani ta'minlashda amirlar, jangchilar va mard shaxslar o'rtasidagi ahillik va do'stlik muhim ahamiyatga ega edi;

Oldinchidan, Amir Temur davlat ichidagi adolatsizlikka qarshi kurashdi. Din yo'q bo'lganda ham davlat saqlanib qolishi mumkin; shunga qaramay, u ta'qiblar sharoitida yomonlashadi. Bobur, bobosi ta'limotiga ko'ra, Hindistonni zabt yetgandan so'ng zulm emas, balki adolat poydevorini o'rnatgan, bu esa hatto eng ashaddiy dushmanlari bilan ham murosa qilishga olib kelgan, bu esa uning vorislariga uzoq muddat hukmronlik qilish imkonini bergan;

Yettinchidan, alohida fazilatli shaxslar hurmat qilinishi kerak, dadil shaxslar yaqin bo'lishi kerak va davlat ishlarida olimlar bilan aloqa qilish juda foydalidir; lekin buzuvchi va bema'ni kimsalarni muhokamadan chetlashtirish, ularning tuhmat va g'iybatlarini mensimaslik kerak.

Sakkizinchidan, Amir Temur ta'kidlaganidek, podshoh bor e'tibori va kuch-g'ayratini bir maqsad sari yo'naltirishi, u amalga oshmaguncha sa'y-harakatlarini to'xtatmasligi kerak. Agar kimdir va'da bersa, uni bajarishi kerak. U sultonlarning qadimdan to hozirgi kungacha davlatchilikka oid dasturlari, tartib-qoidalar, turmush tarzini o'rganishi, ulardan ibrat olishi kerak. U davlatning qulashi sabablarini o'rganishi va xalqlar va imperiyalarning tanazzulga uchrashiga turtki bo'lgan ochlik va kasallik kabi omillardan ogoh bo'lishi kerak. Odatda, monarxlar bunday farovonlikni tasavvur qilishadi. Bu dalil Amir

Temurning "Tuzuklar"ida belgilangan tartib-qoidalariga qat'iy amal qilib, xalqiga mana shunday hayotni ta'minlaganligini ko'rsatadi.

To'qqizinchi tamoyil ko'proq tasdiqni ta'minlaydi: "Men taniqli shaxslarni oqsoqollar, kichiklarni esa farzandlarim sifatida qabul qildim". U har bir xalqning holatini izchil kuzatib boradi;

O'ninchidan, u zotning xizmatiga qo'shilgan ko'plab qabila, elat va yurtlardan bo'lgan muhtaram zotlarni ulug'lagan, solihlarga foyda keltirgan, yomon niyatlilarni esa o'z gunohlariga bo'ysundirgan. U mag'firat so'raganlarni afv etdi;

O'n birinchidan, qolaversa, davlat idoralarini taqsimlashda ham qarindosh-urug'lari, safdoshlari, qaynonalarini ham nazardan qochirmasdi. U dushmani bilan tinch-totuv yashadi.

O'n ikkinchidan, bandalarining bay'atidan qat'i nazar, qadr-qimmatini tikladi. Shuningdek, u o'z homiysi oldidagi majburiyatlarini bajargan askarni juda hurmat qildi.

Sotqinlarni esa o'z dushmani deb bildi. Masalan, To'xtamishxonning amirlari vafodorlik va haqiqatni bir chekkaga yig'ishtirib qo'yib, huzuriga panoh izlab kelishganda, "sohibi bergan tuz haqiga xiyonat qilganlar menga vafodorlik qilarmidi" deya ulardan yuz o'girdi. Amir Temur musulmon hukmdori edi. Shu tariqa davlat ishlarini yuritishda o'z davrining ijtimoiy-siyosiy hayotidagi yetakchi omillaridan ustalik bilan foydalandi: din-u shariat ishlarini tartibga keltirib, tuzuklarni yaratdi. Saltanat martabalarini tuzugini quyidagilarga tayanib tuzdi¹⁷:

– saltanat qonun-qoidalarini Islom dini va hazrati Muhammad shariatiga bog'ladi;

– har bir ishda, hatto muomalada ham me'yorni unutmadi;

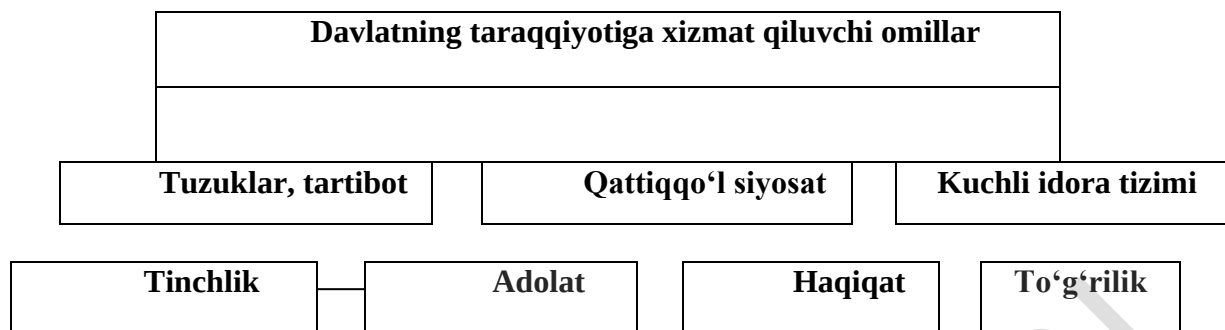
– yaxshilarga yondashdi, hech kimdan o'ch olish payida bo'lmadi;

– xalqni e'zozda tutdi, jabr-u zulmni o'ziga begona bildi.

Vatandoshimiz, buyuk alloma Mahmud az-Zamaxshariyning davlat va jamiyat, uning taraqqiyoti yoki zavoliga xizmat qiluvchi omillar to'g'risidagi qarashlari quyidagi ikki jadvalda o'z ifodasini topgan:

¹⁷ Зиёдулла Муқимов. Амир Темур тузуклари (тарихий-ҳуқуқий тадқиқот). Иккинчи тўлдирилган нашри. – Самарқанд: СамДУ, 2008. – Б. 71-72.

Jadvaldagi mazkur tushunchalarni sohibqiron ajdodimiz Amir Temur Ko'ragon amaliy faoliyati bilan solishtiradigan bo'lsak, az-Zamaxshariy fikrlarining haqiqati yanada oydinlashadi. Temur o'zining "Temur tuzuklari" kitobida yozadi: "Har bir o'lkada uchtdan vazir tayinladim. Birinchisi xalq uchun edi. U fuqaro to'laydigan soliqlar bo'yicha aniq va to'g'ri hisob olib borardi; menga yig'ilgan soliqlarning qaysi yo'l va qoidaga asosan to'planganligini yetkazib turardi. Ikkinchi vazir askarlar uchun edi. U askarlar olgan va olishi kerak bo'lgan moyananing hisob-kitobini qilardi. Uchinchi vazir safarga ketgan kishilarning mol-mulkini, egasiz yotgan yerlarni nazorat qilardi"¹.

XULOSA. Qattiqqo'l siyosat yuritish borasida ham Amir Temur az-Zamaxshariy bilan bir xil qarashga ega edi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, bu qattiqqo'llik xalq manfaatlari yo'lida bo'lmog'i lozim. U yozadi: "Mag'lub bo'lgan mamlakat qo'shinlari mening qo'shinlarimga qo'shildirdi. Men bu mamlakatlarda xalq hurmatini qozonishga harakat qildim. Shunga qaramasdan fuqaroni qo'rqinch va umid orasida saqladim".

Bundan tashqari davlat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi "adolat" tushunchasida ham biz bu ikki

shaxsning yakdilligi ifodasini ko'ramiz. "Barcha ishlarda, - deb yozadi Amir Temur, - bu ishlar qaysi o'lka xalqiga taalluqli bo'lmasin, hokimlarning adolat tomonida qattiq turishlariga buyruq berilgan. Yo'lovchilar tinchligini ta'minlash va qo'nib o'tishga manzilgohlar qurdirdim; qulaylik yaratish uchun katta yo'llarga soqchilar qo'ydim".

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Рабиъ ул-аброп ва нусусул ахбор (Яхшилар баҳори ва хабарлар matnlari). J.3. Bag'dod: 1975. – B. 219.
2. Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy. Nozik iboralar. – T.: Kamalak, 1992. – B. 77.
3. Temur tuzuklari.- T.: G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashr., 1996. – B. 86.
4. Ziyodulla Muqimov. Amir Temur tuzuklari (tarixiy- huquqiy tadqiqot). Ikkinchi to'ldirilgan nashri. – Samarqand: SamDU, 2008. – B. 71-72.
5. I.Mo'minov. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. - T.: FAN, 1993. – B. 3.

¹ И.Мўминов. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. - Т.: ФАН, 1993. – Б. 3.